

Paul Borghaerts

Houtstromen

Bossen, binten en boerderijen

Colofon

Deze uitgave kwam mede tot stand met steun van:

Boelstra Olivier Stichting
Boersma Adema Stichting
Kingma Stichting
Ottema-Kingma Stichting
Stichting De Grote Zuidwesthoek
Stichting Herbert Duintjer Fonds
Stichting het Old Burger Weeshuis
Van Heloma Stichting

**Boersma Adema
Stichting**

OKS
Ottema-Kingma Stichting

**Stichting Herbert
Duintjer Fonds**

OBW
OLD BURGER WEESHUIS
Geticht te Leeuwarden in 1534 door Auck Peters

VAN HELOMA STICHTING

© 2021 Paul Borghaerts | uitgeverij Noordboek

Ontwerp omslag en basisontwerp binnenwerk: Gert Jan Slagter

Ontwerp, opmaak en zetwerk binnenwerk: Peter Boersma

Redactie begeleiding: Baukje Zijlstra

Omslagbeeld: Boerderijfoto Martien Coppens

ISBN 978 90 5615 688 6

NUR 910 | 680

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoudsopgave

Inleiding	6		
Opbouw van het boek	6		
1 De ontdekkingsreis	9		
Een plukje bomen in het veld	9		
Archiefstudie	11		
Digitaal documenteren als vorm van behoud	15		
Dendrochronologisch dateren	18		
Onderzochte boerderijen	21		
Houtstromen	23		
2 Dendrochronologie of boom-tijd-kunde	25		
Verschillende benaderingen van dateren	25		
Van houtstaal naar datering	27		
Het principe achter het dateren van hout	34		
Provenance, de herkomst van het hout	38		
De herkomst van bouwhout in verschillende perioden	41		
3 Bouwtechniek van de Friese schuur	51		
Bouwen zoals gebruikelijk is	51		
Bouwen en oprichten van een dekbalkgebint	53		
Dakconstructie	65		
Draaghout en dekbalken	73		
Ondergrond en fundering	80		
Hoeveel gewicht dragen de klippen?	83		
Hergebruik van bouwhout door de eeuwen heen	86		
4 Van langhuis naar Friese schuur in de archieven	93		
Het landschap rond 1550	93		
Bouw van langhuizen	101		
Langhuis	103		
Overgang naar Friese schuur	112		
5 Onderzoeksresultaat	131		
Werkwijze	131		
De vijftiende eeuw	137		
De zestiende eeuw	137		
De zeventiende eeuw	144		
1700-1754	151		
1759-1791	156		
1792-1815	160		
1815-1859	162		
1859-1865	168		
1865-1889	171		
Na 1900	173		
6 Boerderijbeschrijvingen	185		
Inleiding	185		
Boerderijbeschrijvingen	186		
Nawoord	398		
Dankwoord	400		
Noten	402		
Fotoverantwoording	403		
Literatuurlijst	404		
Bijlage I			
Belangrijke vaktermen in de dendrochronologie	406		
Bijlage II			
Dendrochronologische kalenders	408		
Bijlage III			
Data beschreven boerderijen	410		
Bijlage IV			
Overige onderzochte boerderijen	414		
Bijlage V			
Monsmabestek Hinnaard	415		

Inleiding

Het begon op een wondermooie zomermiddag, eind juni 2000, toen mijn vrouw en ik als een blok vielen voor de schitterend gelegen maar bouwvallige boerderij die uiteindelijk ons thuis in Friesland zou worden. Welke ontdekkingsreis ik heb afgelegd tussen die dag en het verschijnen van *Houtstromen*, valt te lezen in het eerste hoofdstuk, een persoonlijk verhaal over mijn kennismaking met de Friese boerderijen en hun kenmerkende schuren, en hoe mijn onderzoek zich vanaf dat punt al maar verder verdiepte.

In eerste instantie was dat onderzoek alleen gericht op de bintwerken, de zware houten draagconstructies, van de grote boerderijchuren in Friesland, ook wel de 'kathedralen' van het Friese landschap' genoemd. Of eigenlijk was het nog specifieker en ging het vooral om die variant van de Friese schuur die werd gebouwd voor de veeteelt, in het bijzonder in de Greidhoek, een weidegebied in Friesland, dat ongeveer wordt afgebakend door de steden Leeuwarden, Franeker, Bolsward en Sneek. Vandaar dat in dit boek de termen 'greidboerderij' en 'greidschuur' veelvuldig voorkomen. Om die bintwerken te kunnen bestuderen, werd aanvankelijk archiefonderzoek gecombineerd met het inmeten en fotograferen van een groot aantal schuren. Vervolgens kwam ik in aanraking met de dendrochronologie of boom-tijd-kunde, wat een voor mij compleet nieuwe en zeer vruchtbare manier van data verzamelen opleverde. De combinatie van de verschillende invalshoeken leverde bovendien veel betrouwbaardere en completere informatie op dan met slechts één methode mogelijk zou zijn geweest.

Toen ik de data van de bintwerken van een groot aantal schuren vervolgens chronologisch achter elkaar zette, met daarbij de kenmerken en de herkomst van het gebruikte bouwhout, bleek dat er perioden zijn aan te wijzen waarin het bouwhout uit bepaalde regio's afkomstig was, en dat het herkomstgebied door de eeuwen heen een aantal keer verschoof. Hoewel dit een min of meer toevallige ontdekking was, in feite 'bijvangst' bij de oorspronkelijke onderzoeksvraag, was het ook de meest op-

zienbarende ontdekking van dit onderzoek. Het van ver aangevoerde bouwhout was bovendien niet alleen voorbehouden aan Friesland en werd niet alleen gebruikt voor de bouw van boerderijen maar ook voor stadspanden en kerken. De ontdekking van de 'houtstromen' en de daarbij behorende perioden bleek ook van belang te zijn voor onderzoek in Groningen en Noord-Holland, voor steden zoals Amsterdam, voor onderzoek naar de scheepsbouw van bijvoorbeeld de VOC én voor de herkomstgebieden van het bouwhout zelf.

Door het dateren van het hout werden verder de periodegebonden kenmerken ervan ontdekt. Dat ging zelfs zóver dat tot op behoorlijke hoogte de bouwperiode van een schuur alleen al aan de dimensionering en bewerking van het bouwhout kan worden herkend. De dendrochronologie bleek dus niet alleen een manier om hout te dateren, maar een compleet nieuwe bron van informatie, met als basis de zich steeds verleggende houtstroom.

Met alle nieuwe onderzoeksgegevens en overige kennis kan nu veel nauwkeuriger het historische en monumentale belang van de boerderijchuren zichtbaar worden gemaakt, en ook of boerderijen of schuren op grond van bepaalde bijzondere bouwhistorische waarden beschermd zouden moeten worden (en dat hoeven bepaald niet alleen de oudste gebouwen te zijn!). Hopelijk vormt dit onderzoek daarnaast een mooie aanzet voor anderen om op deze nieuwe kennis voort te bouwen.

Opbouw van het boek

Omdat dit boek een grote hoeveelheid zeer uiteenlopende informatie bevat, en elke lezer zijn eigen voorkeuren kan hebben, is het in principe zo geschreven dat de hoofdstukken ook los van elkaar gelezen kunnen worden. Dit heeft tot gevolg dat er hier en daar overlappingen zijn, maar wel telkens in een ander kader.

Na het verslag in hoofdstuk 1 van mijn ontdekkingsreis in de afgelopen jaren, gaat hoofdstuk 2 over de dendrochronologie of boom-tijd-kunde, het vak waarbij aan de hand

van houtstalen bepaald kan worden hoe oud hout is en waar het vandaan komt (*provenancing*). Vervolgens komen een voor een de negen houtstromen aan bod die in verschillende perioden vanuit verschillende herkomstgebieden naar Noord-Nederland kwamen, met behulp van vragen zoals: hoe ziet het hout van die periode eruit, hoe ruikt het en waar komt het precies vandaan?

In hoofdstuk 3, over de bouwtechniek van de Friese schuur, wordt aan de hand van een groot aantal tekeningen uitgelegd hoe een dekbalkgebint en de verschillende typen dakconstructies werden gebouwd. Daarna wordt ingegaan op de krachten die het gewicht van het dak op de constructie en op de fundering van het gebouw uitoefenen. Ook de invloed die de welput op de draging heeft, komt aan bod, net als de toepassing van hergebruikt hout.

Voor en achter in het boek zijn op de schutbladen tekeningen te vinden van een dekbalkgebint en doorsneden van een schuur, met daarbij alle termen die nodig zijn om het boek te kunnen lezen, en ook een kaartje dat de houtstromen uit de verschillende herkomstgebieden en perioden illustreert.

Hoofdstuk 4 is in hoge mate gebaseerd op archiefkennis en gaat over het langhuis en de ontwikkelingen die leidden tot het ontstaan van de Friese schuur. De watermolens hadden het landschap sterk veranderd en stabielere opbrengsten van de landbouw vroegen om een professionelere aanpak. De eeuwen durende schaalvergroting van de melkveebedrijven nam een aanvang, eerst nog door verbeteringen aan het langhuis – bijvoorbeeld door het verstenen van de buitenwanden en het toevoegen van een zijwaarts uitgebouwde melkkamer – maar ook de hooischuren maakten een opmars. Met de komst van de hooischuur werd een hele lade aan nieuwe bouwkundige mogelijkheden opengetrokken, die leidden tot de uiteindelijke vorm van de Friese schuur. Aan de hand van een bouwbestek uit 1707 wordt inzichtelijk gemaakt hoe de ombouw van langhuis tot Friese schuur plaatsvond.

Hoofdstuk 5 vormt de synthese van het onderzoek. In een inleidende paragraaf wordt uiteengezet wat de werkwijze, problemen, vragen en resultaten van het onderzoek waren, gezien vanuit archiefonderzoek, inmetingen van de gebouwen en dendrochronologie. Daarna volgen tien paragrafen waarin de bouw van de Friese schuur door de eeuwen heen aan bod komt. Negen daarvan komen overeen met de perioden dat het bouwhout uit een bepaalde regio afkomstig was. In elke paragraaf worden een paar onderzochte boerderijen beschreven die kenmerkend zijn voor die periode, gevolgd door een samenvatting van de kenmerken van die periode met wat statistische gegevens. Allerhande wetenswaardigheden die uit het archiefonderzoek of uit de praktijk naar voren zijn gekomen, zijn in de vorm van kaderteksten over het hoofdstuk verspreid.

In hoofdstuk 6 komen een voor een de 101 dendrochronologisch onderzochte en ingemeten boerderijen aan bod die de basis vormen voor dit boek, met gegevens over de boerderij, de datering en een korte beschrijving van de bijzonderheden van het gebouw. Als toegift komen er nog vijf boerderijen aan bod die gebouwd zijn na 1900. Bijlage 4 bevat de boerderijen die wel onderzocht maar niet in dit boek opgenomen zijn. De data daarvan zijn wel meegewogen in de dendrochronologische kalenders (zie bijlage 2).

Ten slotte volgen nog het nawoord, het dankwoord, de noten, de fotoverantwoording, de literatuurlijst en de bijlagen. De literatuurlijst bevat niet alleen de in dit onderzoek genoemde bronnen, maar ook een groot aantal titels voor diegenen die na het lezen van *Houtstromen* zo enthousiast zijn geworden dat ze graag verder willen lezen over de Friese schuur en aanverwante zaken. Ik hoop in elk geval mijn eigen enthousiasme over dit onderwerp via dit boek over te dragen aan anderen.

Paul Borghaerts

Easterein, september 2021

1 De ontdekkingsreis

Een plukje bomen in het veld

Het was een wondermooie zomermiddag, eind juni 2000, zonovergoten en vrijwel geen wind. Het hoge gras ritselfde onder de auto. Bonkend reden mijn vrouw en ik stapvoets over twee smalle betonsoortjes door de weilanden. In de verte zagen we een plukje bomen in het veld, iets verhoogd. Tussen de bomen goudgele muren overwoekerd met klimop. Ver van de weg, ver van de wereld, ver van de drukte. Afgelegen en desolaat. Overwoekerd en vervallen. Eerst moesten we nog door een paar weitjes, iets lager gelegen, en dan: de ruisende stilte van de lome zomermiddag. Motor uit. Vogels, ruisen, warm, loom, langzaam. Dit zochten we. Een prachtige dame in deplorabele staat. Hier droomden we van. Een eigen plek tussen de bomen, een eigen project, een ander leven. Bij de advertentie stond geen foto, dus we hadden geen idee wat we zouden aantreffen, maar de werkelijkheid overtrof onze stoutste verwachtingen. De troep en de vervallen staat van het pand: we zagen het niet. Het doorhangende dak, de vervelozige ramen, de naar voren verzakte voorgevel en de gaten in het dak: we zagen het niet. We waren totaal maar dan ook totaal betoverd door de plek, de kleuren, de vogels, de loom ruisende populieren en de imposante iep bij de ingang. Aan alle kanten weilanden en nergens burens. Een oorverdovende stilte en verlatenheid, alsof de eigenaren al jaren geleden waren vertrokken. Een verhaal van anderen dat verstorven was en waar het vervallen gebouw en de bomen alleen maar een zacht fluisterende herinnering van waren.

We liepen rond de boerderij op zoek naar een ingang. Aan de achterkant stond een deur op een kier. De deur sleepte over de grond maar liet zich wel verder opentrekken. We konden het niet laten, we moesten even gaan kijken. Van de zonovergoten wereld stapten we zo de duisternis in. We stonden achter in de stallen. Alles was netjes opgeruimd maar leeg: geen vee, geen leven, alleen leidingen

en slangen en wat losse troepjes. Via de stallen aan de achterkant konden we in een grote binnenruimte komen. Alles dampte een sterke koeienlucht. De lemen vloer was hobbelig van de bulten en gaten, de prachtig rozegele muren van de vertrekken rond deze open ruimte hingen scheef, zaten onder de stront en brokkelden hier en daar al af. Overal kwam licht door het dak, zodat alles met een diffuus licht werd beschenen. Helemaal bovenin zaten vogels die door het dak in en uit vlogen. Het deed niet, het was prachtig! We vonden waarachtig een deur naar de vertrekken voor in het gebouw. De tijd had hier stilgestaan: tegelwanden, houten vloeren, bedsteden, trappetjes naar boven en naar beneden, een donkere kelder met lange stenen bakken en houten deksels, een opkamer in zachtgeel met een uit elkaar hangende bedsteewand. In de tussenkamer stonden twee reusachtig grote stoelen, alsof opa en oma er net nog zaten. Hun hele aanwezigheid was voelbaar. Het leven was hier tot stilstand gekomen, eeuwen van generaties op generaties, alles voorbij, stil en verlaten. Er was niemand meer. Een nare, zure lucht van bederf en verrotting kwam ons in alle ruimten tegemoet. De vloeren lagen scheef. Gaten in de planken waren opgevuld met oude kranten. Het zonlicht scheen feeëriek tussen de bomen door en danste over de houten wanden en vloeren. We liepen nog een keer rond en we filmden alle vertrekken. De kamers, het uitzicht, het keldertje onder de bedsteden, het dwarrelende licht uit de nok en de veestalling: alles legden we vast. Dit was werkelijk uniek.

Ik had altijd al een boerderijtje tussen een plukje bomen ergens achter in het veld gewild. Ik had al meer gebouwen gerestaureerd dus dit schrok me niet heel erg af. Aan de hand van de film kon ik een begroting maken van wat er op ons af kwam, maar eigenlijk hadden we al beslist. Mijn idee was dat je een kwaliteitsdame in deplorabele staat moest zoeken en haar een nieuw rokje aan moest doen, en dit was ze. Het zou alleen wel iets meer dan alleen een rokje worden, maar dat zouden we nog wel ontdekken ...

Zo zag de boerderij er in 1970 uit; wij kochten haar in 2000, nog dertig jaar van verval later.

Toen was het oktober, we hadden haar gekocht, ze was van ons, onze dame. Het regende, het gras was gemaaid, de gaten in de weg waren veel dieper, vol water, we konden er maar net overheen. De boer had met zijn zware machines overal modder en drek over de betonstroken gereden. We hadden al wat eerder onze spulletjes gebracht en vandaag kwamen we met onze laatste troepjes. Hier was onze nieuwe plek. Binnen stonk het verschrikkelijk, het lekte overal, alles was vochtig en schimmelig. Tussen de regenbuien door haalden we tonnen en emmers. In Wommels stond een oude stacaravan te koop. Het huis was totaal niet bewoonbaar, dus was de stacaravan een uitkomst. En zo verhuisden we van mijn zelf gerestaureerde prachtige houten huis op de Witte Werf op Marken mét bubbelbad en lekkere verwarming naar een wrakke stacaravan naast een instortende geelstenen overjarige dame in Friesland. En daar bleef het niet bij. De weergoden hadden gewacht tot wij de boerderij hadden gekocht, waren verhuisd en niet meer terug konden! Toen brak de hemel, het stormde, het goot, we hadden lang niet genoeg emmers voor alle lekkages. Een paar ongekende windstoten en de ramen van de opkamer waaiden naar binnen, mét de kozijnen, dat wel. Nog een paar rukken en een heel stuk van wel vijf meter met hoekpannen kwam los van het achterdak van de schuur. En nu de hoekpannen weg waren, had de wind helemaal vrij spel. Het regende niet alleen water maar ook dakpannen: roetsj, roetsj, de ene na de andere kwam naar beneden. Toen de storm voorbij was, stond het water overal op de vloeren en zat er een enorm gat in het dak. Hartelijk welkom zou ik zeggen. Dat overkomt natuurlijk alleen maar de import – zo noemen Friezen ons westerlingen – die geen idee heeft wat weer en wind hier in het open Friesland kan doen. Ik moest het dak op om een zeil over het gat te trekken, nog niet eens zozeer om de regen te keren maar meer om het regenen van dakpannen te stoppen, het gat werd alsmaar groter. Doodeng, zo'n oud en verend dak. Ook de muts van de oude dame bleek ernstig aan vervanging toe. Met lange touwen lukte het om een zeil over het gat te spannen. Zo heeft ze er bijna een jaar bij gelegen.

Toen we de boerderij kochten, hadden we het plan om alleen het voorhuis op te knappen, om dan later te zien wat we met de schuur zouden doen. Ik wilde voorkomen dat ik van de ene hoek vooraan in het voorhuis tot de andere hoek aan de achterkant van de schuur zou moeten gaan restaureren. De werkelijkheid haalde me in. Het werd een totale restauratie, waarbij ik vreesde dat het verval sneller zou gaan dan dat ik kon werken. De voorgevel hing naar voren, de ramen waren rot, het dak was lek en alles stonk. We hadden een afspraak gemaakt: als ik de gevel recht zou kunnen drukken, zou ik de dame restaureren, maar als dat niet lukte – en daarmee het voorhuis

zijn authentieke karakter zou verliezen – dan zou ik het opgeven en de boerderij voor stenen verkopen. We wisten echt wel dat het twijfelachtig was of de dame nog wel te redden was, zeker na de storm. De waarheid drong langzaam door maar was inmiddels wel geland. Het voorhuis had weliswaar een vervallen opkamer, maar die was wel nog helemaal compleet aanwezig. Dat was samen met een paar andere ruimten de charme van het gebouw. Het is diezelfde opkamer waar ik nu zit te schrijven, dus de uitkomst is bekend. Ik had van een ander pand dat ik had gerestaureerd nog een aantal lange, zware, hardhouten balken over. Daarvan maakte ik een rooster tegen de met een buik naar voren hangende voorgevel. De naden tussen de stenen maakte ik schoon en vervolgens zette ik het rooster op druk met lange palen tegen de dikke bomen die vlak voor de voorgevel stonden, dikke essen die de sloot droog hadden gedronken en het voorhuis voorover naar de sloot sleepten. Door lange wiggen tussen de drukbalken en het rooster te plaatsen en door die wiggen met een voorhamer vast te slaan, probeerde ik de gevel weer recht te drukken. Dat lukte voor geen meter, er was geen beweging in te krijgen. Onderaan is de muur anderhalfsteens dik, wat wil je? Vervolgens haalde ik planken van de opkamervloer los en plaatste ik van gevel naar gevel trekstangen door het voorhuis. Aan de trekstangen kwamen draadeinden en buiten kwamen ankers met grote moeren om de trekstangen mee strak te kunnen trekken. De kracht die je zo kunt uitoefenen is enorm en ik was ervan overtuigd dat het zo zou lukken. Niet dus, het rooster met de wiggen samen met de trekstangen konden de klus niet klaren. Als je het niet meer weet, dan kun je het best even iets anders gaan doen, bijvoorbeeld een lekker patatje halen in Sneek. Zo gezegd zo gedaan. Bij terugkomst was het gaan waaien – en flink ook! – en zag ik dat de bomen naar buiten uitbogen en dat de wiggen loskwamen. De wind wilde mij helpen! Misschien dat ze zich nog schuldig voelde over de eerdere verwoesting. In ieder geval, ik zag mijn kans en rende snel naar binnen om de voorhamer en een trapje te halen. Bij de eerstvolgende windvlaag sloeg ik de wiggen muurvast en toen de wind wegviel richtten de bomen zich op, hoorden we luide knallen en ... zagen we de gevel weer rechtkomen! Niet meer verwacht maar toch nog gelukt! Dat zou hard werken worden, maar afspraak is afspraak: nu stond het vast dat we de dame zouden gaan restaureren.

Als eerste brak ik (helaas) de melkkelder weg en groef de grond onder het voorhuis zo diep uit als de fundering van het voorhuis. Dat was niet veel maar de grond was wel keihard. Die kon alleen met een breekhamer losgebroken worden. Een schop kwam er niet in. Vervolgens ondergroef ik de muren voor de helft en maakte ik ook nog kassen helemaal onder de muren door. De aannemer van het dorp legde vervolgens de wapening en stortte de

betonnen vloer – scheef verdorie, wel 7 cm. Maar goed, het pand stond op de dikke plaat, dus de voormuur kon niet meer verder naar voren kantelen. De ankers werden goed strak gezet en het balkenrooster werd verwijderd. De bomen waartegen ik de gevel recht had gedrukt, zaagde ik als dank om: zij waren de oplossing maar ook de daders. De wortels liepen beendik onder het voorhuis door en hadden het geheel uit het verband getrokken. De bomen waren te groot en stonden veel te dicht op de gevel. Sorry bomen, het moest. Ook de tussenkamer kwam, als het eerstvolgende werkje, op een betonplaat te staan. De funderingen bleken zeer ondiep in de grond te zitten. Dat had ik niet verwacht. Later zou blijken dat die bij dit soort gebouwen altijd maar een paar stenen diep zitten.

Zo braken er heerlijke jaren aan waarin ik de boerderij zo zoetjes aan restaureerde. Ik verdiepte me al jaren in filosofie en die eerste jaren hier gebruikte ik om 's morgens te studeren op de oude boeddhistische soetra's en om te mediteren, en 's middags werkte ik dan aan de verbouwing. Zo had ik een mooie balans tussen studeren en werken.

De vroegere boer had drinkwaterbakken aan de gebintstijlen opgehangen en door jaren van geknoei met water door de koeien waren die stijlen onderaan helemaal weggerot. Een van de eerst werkjes – toen in het volgende voorjaar één kant van het dak eraf ging – was het repareren van die stijlen. Er moest in ieder geval aan één kant een nieuw dak komen, maar dat kon onmogelijk worden gedragen door een constructie die zo zwaar was aangetast.

Het eerste jaar ging zo voorbij met hoogstnoodzakelijke ingrepen om verdere instorting te voorkomen. Met een hoogwerker zette ik nieuwe hanenbalken tussen de dakhelften, er kwamen nieuwe latten aan de binnenkant van het dak en ik leerde van de oude Roosma uit Makkum hoe je riet tussen de juffers aan moest brengen. Terwijl zijn vrouw beneden naast de hoge rietbalen een kopje thee dronk, klom de oude baas – ondanks haar luide protesten – met mij een stuk omhoog het dak op om te laten zien hoe het moest. Vervolgens kwamen er nieuwe dakpannen op nieuwe panlatten. Er lagen 12.000 oude dakpannen op het dak en die waren totaal vergaan. Bij het afhalen van de dakpannen had je voortdurend halve en kapotte pannen in handen, zo slecht waren ze. Ik was ervan overtuigd dat ik het gebouw, dat al zoveel had geleden, geen goed zou doen door er weer oude dakpannen op terug te leggen. Om te beginnen kon ik geen partij vinden die groot genoeg was, maar bovendien hebben oude dakpannen alweer een mooi stuk van hun tijd gehad, wat zou betekenen dat ik voortdurend reparaties zou moeten blijven doen. Vandaar dat ik heb gekozen voor een nieuwe dakpan. Tja, geef je de dame nou een nieuw rokje of een tweedehandsje?

Door de reparaties aan het bintwerk kreeg ik een goed zicht op die constructie. De eenvoud en de samenhang van het geheel maakte diepe indruk op mij. De timmerlieden wisten vroeger zeer terdege wat ze deden. Na eeuwen was de constructie nog nagenoeg intact. Alleen door de verwaarlozing van het dak en de goten en door het verkeerd ophangen van de waterbakken had de constructie schade geleden, anders zou ze nog puntgaaf zijn geweest.

Archiefstudie

In die eerste jaren kwam Sytse ten Hoeve regelmatig langs. Hij was directeur van het Fries Scheepvaartmuseum in Sneek en had een enorme kennis van historische gebouwen en van de archieven in Friesland. Hij wees ons erop dat er archiefstukken over onze boerderij bewaard waren gebleven en dat onze boerderij vroeger van de familie Van Eysinga was geweest en Groot-Amswert heette. Hij nam allerhande kopieën van akten mee waarin dat stond beschreven. Op een dag zaten we samen in de opkamer. Hij vroeg mij waarom ik dit gebouw had gekocht. Een van de redenen die ik noemde was het plukje bomen dat ik graag wilde hebben ergens achteraf in het veld, maar een andere reden was dat ik geen goede ervaringen had met de monumentencommissies in Noord-Holland en dat ik graag een oud gebouw wilde restaureren maar niet met een welstandscommissie die op mijn handen keek. Sytse glimlachte wat en zei niet veel. Later leerde ik dat hij zelf in Hûs en Hiem, de Friese welstandscommissie, zat.

We overlegden hoe ik de bouw zou aanpakken. Hij introduceerde het begrip reversibel: omkeerbaar. Kijk wat de historisch belangrijke gedeelten of onderdelen van een gebouw zijn en doe alleen dingen die je terug kunt draaien. Met die stelling van Sytse was ik het hartgrondig eens. We hebben zijn opmerking indachtig alle bedsteden alleen maar gerepareerd waar dat nodig was en al het historische materiaal intact gelaten. Zelfs de verf van de opkamer is alleen maar geretoucheerd en van een laklaag voorzien en is grotendeels nog van de bouw in 1785. Door Sytse kwam ik in de archieven terecht. Hij is daarmee in zekere zin de aanstichter te noemen van het omvangrijke onderzoek dat ik naderhand naar boerderijen en houtconstructies in Friesland ben gaan doen.

Als eerste kwam ik in het archief van het Anthony Gasthuis van Bolsward terecht. Dit gasthuis was twee eeuwen lang de eigenaar van onze boerderij geweest. Meer dan duizend bladzijden archief bleek er alleen al van onze boerderij (nr. 29)¹ bewaard gebleven te zijn, inclusief een plattegrond van de sathe (een sathe is een boerderij inclusief alle gronden die erbij horen) en inclusief alle huurcontracten vanaf 1713 tot 1919: een unieke bron

van informatie. Ook de bouw van de huidige boerderij in 1785 en de grote verbouwing van 1886 was, met alle rekeningen daarbij, terug te vinden. Als westerling wist ik weinig van de Friese landbouwgeschiedenis toen ik naar Friesland kwam, maar met al deze informatie maakte ik meteen een goede start. Het is een wonderlijk idee dat de voogden van het gasthuis eens per jaar langskwamen om deze boerderij te schouwen en dat ze daarna dan, waarschijnlijk hier in de opkamer, met de boer een borreltje dronken. Althans, zo stel ik me dat voor, hier in de opkamer, die ik de afgelopen jaren met terughoudendheid heb gerestaureerd en waar ik nu dit boek zit te schrijven en uitkijk over de velden en op mooie dagen veel van de boerderijen kan zien die inmiddels in dit onderzoek zijn betrokken.

Voor ik eindelijk de archieven van Tresoar indook, gingen er eerst nog een paar jaar van verbouwen voorbij, maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan. De archieven bleven lonken. Wat was er allemaal bekend van deze boerderij?

Inmiddels was het onvolprezen boek van Douwe van der Meer uitgekomen, over de boerderijen in de vroegere grietenij Hennaerderadeel.² Daar stond onze boerderij ook in met een flink aantal vermeldingen. Uit pure nieuwsgierigheid ging ik naar Tresoar in Leeuwarden om te zien wat er allemaal in die akten stond. Dat werd een tegenvaller. Om te beginnen is het een hele heisa om de juiste akte ergens op een microfiche in een of andere la te vinden, vervolgens moet je een leesbare kopie uit een onhandelbare printer zien te krijgen, en dan komt de meer dan frustrerende schok dat je het helemaal niet kunt lezen, ook niet als het scherp afgedrukt is. Die akten zijn eeuwenoud en dat zijn het handschrift en het taalgebruik ook! Ik denk dat het op aanraden van Sytse was dat ik contact opnam met Philippus Breuker. Philippus is onder andere gespecialiseerd in dergelijke handschriften en van hem kreeg ik de eerste lessen. Ik kreeg als huiswerk bepaalde stukken van mijn akten aangewezen waar ik op kon oefenen. In eerste instantie was dat een drama. Ik bakte er niks van, en het is ook nog eens zo dat er door elke schrijver en in elke periode weer anders geschreven werd. Door lange stukken tekst alsmat opnieuw te lezen en het alfabet van het oude handschrift uit te schrijven, begon ik heel gestaag beter te lezen: de G die een H was, de F die meer op een S leek, de hoofdletters die ware kunstwerkjes zijn in de handschriften maar die je alleen maar door eindeloos woorden te vergelijken kunt leren onderscheiden en herkennen.

Na een aantal lessen bij Philippus was ik weer eens bij Tresoar op zoek naar een of andere akte. Je kon de akten alleen maar aflezen van fiches, doorzichtige positieven op een leesapparaat. Ik kreeg steeds verschrikkelijk

hoofdpijn van het turen op die dingen. Op een dag had ik het helemaal gehad met die apparaten en zei ik tegen de medesneupers om mij heen: 'Heren, dit moet anders, dit schiet niet op.' Ik vroeg aan de balie wie er over de ICT ging en alles viel vervolgens op zijn plaats. Er was net een project gestart om de boeken van de nedergerechten te gaan digitaliseren onder leiding van de bevrogen IT-expert – en waarin al niet meer expert – Tjerk Tigchelaar. Hij had een klein hokje ergens achter in Tresoar ingericht met een opstelling met een hoge-resolutie-fototoestel. Als ik wilde, mocht ik meewerken aan het project om de boeken te digitaliseren. Hoe mooi kon het zijn? In de weken daarna heb ik alle boeken van het nedergerecht van Hennaerderadeel uit de archieven van Tresoar bladzijde voor bladzijde gefotografeerd. Heerlijk om zo nu en dan van dat repeterende domme werk te doen: kilometers maken. Ik kwam wel tot 2500 foto's per dag! Elke foto is twee bladzijden dus zo kon ik wel tot 5000 bladzijden per dag digitaliseren. Mijn erkentelijkheid aan Tjerk en aan Tresoar is groot! Zonder deze foto's had mijn onderzoek nooit de omvang kunnen krijgen die het uiteindelijk heeft gekregen. In totaal heb ik in die periode ongeveer 21.000 foto's gemaakt, 42.000 bladzijden! En toen begon het pas.

Ik mocht een kopie van de fotobestanden meenemen en thuis had ik een opstelling gemaakt met een laptop met daarachter een groot beeldscherm. Zo werk ik nog steeds, altijd met een dubbel scherm. Ik ben helemaal vooraan in de oudste boeken van rond 1525 begonnen met lezen, honderden en honderden bladzijden achter elkaar. Afgezien van mijn minicursus bij Philippus had ik nog geen ervaring. Ik vond en vind de handschriften ongekend mooi. Ik kan intens genieten van een schrijfwijze en van het taalgebruik. Na honderden bladzijden gelezen te hebben – nou ja, lezen kun je het niet noemen eigenlijk, beter gezegd: na honderden bladzijden woord voor woord met aandacht bestudeerd te hebben – begon ik weer van voren af aan. Inmiddels bleek ik al aardig wat woorden te kunnen lezen. Nog een tweede en derde keer begon ik opnieuw. Het leren ging vanzelf. Maandenlang heb ik dat volgehouden. Na een aantal maanden merkte ik dat ik nagenoeg alles kon lezen. Mijn hersenen hadden zichzelf de letters aangeleerd, alleen maar door met aandacht en genoegen de woorden een voor een te bekijken en hier en daar letters te vergelijken. Toen ben ik begonnen te schrijven. Van onze boerderij en nog 24 boerderijen om ons heen heb ik alle akten die in de boeken voorkwamen tussen 1511 en 1811 uitgeschreven, een paar duizend bladzijden met elkaar. Die akten heb ik uit elkaar getrokken en per boerderij in een eigen bestand gezet. Denk vooral niet dat ik het als een straf heb ervaren, integendeel, het was een spannende reis door de tijd. Omdat de boerderijen dicht bij elkaar liggen, zie je steeds weer

dezelfde figuren in verschillende akten en bij verschillende boerderijen opduiken. De inventarissen vertellen wat er in een boerderij aanwezig was, hoeveel geld ze hadden, wat voor kleding enzovoort. Hoe zaten rechtszaken in elkaar? Welke rechten hadden de mensen? Waren mannen en vrouwen gelijk? Enzovoort, enzovoort. Ik vond het één lange ontdekkingsreis door de eeuwen heen in historisch Friesland. Ondertussen leerde ik het rechterlijke jargon goed lezen en begrijpen, en zag ik die wereld voor me alsof ik er zelf aanwezig was geweest. Er zitten heel onverwachte akten tussen het materiaal: over de dijken, over de aanstelling van een nieuwe stadhouder (die het nooit werd) en over ruzies en gekibbel onder de mensen. Ook veel kennis over de koop en verkoop van gronden en verervingen van bezit kwam eruit naar voren.

Ergens gaande dit werk heb ik de boeken die in het archief van Wommels lagen, en die ook bij Hennaerderadeel hoorden, opgehaald en meegenomen naar Tresoar, om ook deze te digitaliseren, met dank aan de toenmalige archivaris Gert Muizer, die mij de boeken toevertrouwde. Dat waren nog eens 7000 foto's van 14.000 bladzijden. Op die manier kwam het hele archief van de nedergerechten van de vroegere grietenij Hennaerderadeel digitaal weer bij elkaar.

Toen ontdekte ik het Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen (EVC)-archief in Tresoar, waarvan net een nieuwe index was gemaakt. Zonder die index was het een onbegonnen zaak geweest om dat zeer omvangrijke archief door te werken op zoek naar bepaalde akten. Mijn interesse ging uit naar de testamenten en stukken van de familie Van Eysinga, die eeuwenlang eigenaar van Groot-Amswert was geweest, en naar de familie Roor-da, die jarenlang de sathe en state Sassinga – die naast Groot-Amswert lag – had bewoond. Daar is overigens in het veld nu niets meer van te vinden. Stapels testamenten en dergelijke van deze families heb ik uitgeschreven. Dat gaf een mooie inkijk in het bezit en met name de bezitsverwerving en vererving in adellijke families in Friesland. Vooral de manieren die men zocht om zoveel mogelijk bezit in de eigen bloedlijn te vererven, waren opvallend. Kennis is net als massa: hoe meer massa, hoe meer aantrekkingskracht. Dat effect had de enorme berg aan transcripties die ik al had geschreven ook op mij. Het omslaan van een pagina was net als het kijken of je met een lotje wat hebt gewonnen. Hoe liep die vererving nou, kreeg iemand wel of niet een koop toegewezen, en wat was nou precies het mechanisme waarlangs de adel zich schandalig wist te verrijken? Een hypnotiserende bezigheid is dat transcriberen, vooral als je het steeds sneller kunt, waardoor het steeds leuker wordt om te doen.

Hobby's hebben bij mij de neiging om uit de hand te lopen en dat deed mijn hobby van het transcriberen van

akten ook. In 2009 besloten we om een groepsaccommodatie achter in de boerderij te bouwen. De gronden om ons heen waren opgekocht door Natuurmonumenten en er was sprake van dat er een dras-plasgebied recht achter de boerderij aangelegd zou worden. Wat zou er mooier zijn dan om die voor ons veel te grote boerderij te kunnen delen met anderen die dan ook van de unieke Friese natuur konden komen genieten? Dat betekende wel een aantal jaren werk voor mij. Ik begon de dagen met het transcriberen van een aantal pagina's, daarna ging ik achter aan het werk, en 's avonds na het eten transcribeerde ik nog wat pagina's. Op die manier lukte het om tussen 2009 en 2013 vijf boeken uit de nedergerechten van voor naar achter compleet uit te schrijven, in totaal ruim 4000 pagina's. Het eerste boek dat ik onder handen nam, was het oudste proclamatieboek van Hennaerderadeel, dat begint rond 1529. Daarin staan alle kopen en verkopen van land en rentebrieven vermeld en zit verder ook nog een stuk van het reces, korte notities van de rechtbank over lopende rechtszaken. De handschriften uit die periode zijn ongekend mooi, met een zwerige hand geschreven. De ene schrijver gebruikt nog het gotische schrift met nagenoeg losse letters, een ander gebruikt al doorlopend schrift. In die periode werden de boeken ingeschreven door de secretaris van de grietenij. Omdat die vrij lang op hun post bleven, schreven ze veel akten en dat geeft je de gelegenheid om je het handschrift goed eigen te maken.

Elke periode en elke schrijver heeft zijn eigen handschrift met zijn eigen eigenaardigheden. Net als je je het ene handschrift eindelijk eigen hebt gemaakt, verschijnt er weer een nieuwe schrijver ten tonele, en kun je opnieuw beginnen met het ontleden van alle letters en het langzaam doordringen in het handschrift en zijn eigenaardigheden. Er zijn meerdere typen handschriften. Soms is het duidelijk dat bepaalde schrijvers ergens dezelfde schrijfopleiding moeten hebben gehad. Dat is des te opvallender bij handschriften van na 1600. Maar klie-deraars zijn er ook in alle eeuwen geweest. Ik heb heel wat keren verzucht: o nee, niet weer die Nicolai. Hij was secretaris van Hennaerderadeel in de tweede helft van de zestiende eeuw en zijn handschrift is een drama. Heel bijzonder in de zestiende-eeuwse handschriften is het gebruik van afkortingen. Dat was zo gewoon en het werd zoveel toegepast dat het heel lastig is om uit te vinden waar bepaalde afkortingen precies voor staan. Soms was ik al honderden bladzijden verderop voordat de schrijver het woord een keer helemaal uitschreef. Dat zijn de echte aha-momenten: dát staat er dus! De veelheid aan akten en het enigszins vaste format waarin die werden opgesteld, maakt dat er door het transcriberen een heel helder inzicht ontstaat in hoe de kopen en verkopen, inclusief de rechten van betrokkenen, precies verliepen

De oude dame ligt er weer prachtig bij.

Na de drie proclamatieboeken was het oudste weesboek van 1550 tot 1560 aan de beurt (met elkaar waren er inmiddels al tegen de 5000 bladzijden uitgeschreven). In de weesboeken werden de bezittingen van de overledenen opgetekend en de te vererven goederen beschreven. Dat gaf op zijn beurt ook weer een ongekende inkijk in wat er allemaal in de boerderijen te vinden was. Het laat bijvoorbeeld zien hoe de vermogenspositie van de boeren was en hoeveel en welke dieren er gehouden werden.

In de laatste fase van de verbouwing van de accommodatie heb ik de 1500 bladzijden van het boek van het beheer van de geestelijke goederen van Hennaerdaal uitgeschreven. Na de reformatie, die in dit gebied

rond 1579-1580 plaatsvond, werden alle geestelijke goederen geconfisqueerd. De kloosters werden gesloten en de goederen kwamen onder beheer van de Staten van Friesland. Bij de kerken en de bezittingen van de kerken ging het iets anders. De pastoors werden vervangen door predikanten. Soms ging een pastoor zelfs gewoon verder als predikant. Uit de boeken valt op te maken dat de pastoors over het algemeen heel geliefd waren. Ze kregen na de reformatie voor hun leven een pensioen of een stukje grond om te bewerken en bleven over het algemeen betrokken bij de gemeenschap. De vrouw van de pastoor van Itens hielp na de afzetting van haar man in de volgende jaren gewoon mee om het jaarlijkse dorpsfeest te organiseren.

Eenmaal per jaar moest de rekening van de kerk opgemaakt worden en in aanwezigheid van de grietman, de kerkvoogden en een aantal dorpsgenoten van aanzien voorgelezen worden. Daarna was er het dorpsfeest, waarop het er lustig aan toe ging. De kerkrekeningen uit de tijd van het beheer laten precies zien welke boerderijen van de kerk waren, wie er woonden en wat de huursommen waren. De reparaties aan de kerk en aan de huizen zijn terug te vinden, maar bijvoorbeeld ook al het goede werk dat de kerk voor de armen deed. De armen kregen brood, schoenen en turf, en soms zelfs bier van de kerk. De grotere dorpen hadden een zogenaamde armenboerderij, waarvan de opbrengst helemaal voor de armen was bestemd. Dat werd apart gehouden van de andere inkomsten. Uit het boek van het beheer van de geestelijke goederen komt een heel betrokken gemeenschap naar voren.

Digitaal documenteren als vorm van behoud

In 2013 ging onze accommodatie open en wonnen we de tweede prijs met de restauratie van onze boerderij en de ontwikkeling van de accommodatie in de categorie 'Herbestemming historisch erfgoed' van de Boerderijstichting Fryslân. Met de accommodatie had onze boerderij ook een nieuwe bestemming voor de toekomst gekregen. Tegelijk met het einde van de bouw van de accommodatie was ook mijn grote schrijfhoois voorbij. Dat kwam omdat ik op een heel ander spoor werd gezet door Gerben Heerma uit Iens. Deze grote kenner van de archieven wees mij erop dat er in het archief van Bolsward, waar ik dus net mee bezig was, een akte zat over Monsma sathe in Hinnaard. Het was een akte zoals je die maar heel zelden in de archieven tegenkomt.

Er was in 1707 een conflict ontstaan tussen de eigenaren van Monsma sathe en de meester-timmerman Jelger IJppes uit Bolsward. Gerben Monsma, een vroegere burgemeester van Bolsward, was enige jaren eerder overleden en zijn erfgenamen hadden besloten om Monsma sathe flink te laten verbouwen. Het was op dat moment nog een langhuis met een los daarbij staande hooischuur. Ze hadden de timmerman opdracht gegeven om de hooischuur af te breken, een nieuwe schuur tegen het langhuis aan te bouwen en de dakvlakken met elkaar te integreren, zodat er een Friese schuur zou ontstaan. De timmerman had volgens de laatste bouwkundige inzichten gebouwd en daar waren de opdrachtgevers het niet mee eens. Het bijzondere aan het geheel is dat alle stukken die bij de rechtszaak hoorden bewaard zijn gebleven.

Als eerste is er nog het bestek aan de hand waarvan de nieuwe schuur moest worden gebouwd. Dat waren maar 47 artikelen (zie blz. 120), dat was voldoende. Men bouwde grotendeels 'zoals het costume is' (zoals het gebruikelijk is), dan hoefde niet alles tot in detail gespecificeerd te worden.

Vervolgens zijn er meer dan honderd bladzijden bewaard gebleven waarin alle getuigen worden gehoord, maar waarin ook tot in detail wordt uitgelegd hoe de bouw van de nieuwe schuur moest plaatsvinden: hoeveel spijkers er gebruikt moesten worden, hoeveel gordingen, riet en dakpannen, enzovoort, enzovoort. Aan de hand van deze documenten is de grote ombouw van Monsma sathe van langhuis naar Friese schuur tot in detail te volgen.

Er is zelfs een verklaring te vinden van het gilde in Leeuwarden waar de meester-timmerman bij aangesloten was en waar hij zijn meestertitel had verkregen. De gildemeester schrijft dat hij een timmerman was 'die een ander niet hoefde te wijken'. Met andere woorden: dat hij van groot aanzien was en niet voor een ander aan de kant hoefde te gaan. Prachtig, dit inkijkje in het gildeboek. Het laat zien dat de timmerlieden uit die tijd, ook al kwamen ze uit een klein dorpje als Itens, een uitstekende opleiding kregen binnen hun goed gereguleerde beroepsgroep.

Deze rechtszaak met alle bijlagen vormt een juweel in de archieven. Niet alleen de bouwwijze van de schuur wordt uitgelegd maar ook de benaming van alle onderdelen en de tijd waarbinnen dit moest gebeuren. De bouw kon beginnen op het moment dat het vee naar buiten ging en moest klaar zijn voordat het eerste hooi weer binnen werd gehaald. Daar zat hooguit een week of negen tussen. Het was wel zo dat je de muren al kon optrekken terwijl de binten nog moesten worden gemaakt en er was nog geen waterleiding met drinkwaterbakken of melkput of vloerverwarming. De bouw was dus een stuk eenvoudiger dan vandaag de dag, maar het blijft toch een hele prestatie.

Mijn enthousiasme was groot. Ik heb de akte pas later helemaal uitgeschreven en ben eerst op de fiets gesprongen om de huidige eigenaren van Monsma – hemelsbreed hooguit een paar honderd meter van Groot-Amswert vandaan en een van de boerderijen waar ik alle akten van had uitgeschreven – op de hoogte te stellen van deze vondst. Zo groot als het enthousiasme was bij het vinden van deze akten, zo groot was de deceptie toen ik het terrein opreed. Er stond een grote kraan op het erf en het voorhuis stond er nog maar de schuur was net gesloopt... Een schuur uit 1707 met daarin opgesloten het langhuis waarvan ik al meerdere inboedels had gevonden vanaf 1614, één en al historie: weg was het, er was niets meer van over. Volgens de eigenaren was ook het resthout niet meer te achterhalen, dus er kon ook achteraf niets meer gedateerd of bestudeerd worden. Ik was zeer teleurgesteld, dat laat zich raden. De unieke combinatie van een oud langhuis met een schuur uit 1707 én meer dan honderd bladzijden archief bij de bouw: wat zou dat mooi geweest zijn voor een uitgebreide studie!